

# ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКА ТА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЕТНОЛОГІЯ І ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 39:314.15(=163.2)

## МИГРАЦИИТЕ И МОБИЛНОСТТА – ФОКУС В ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИТЕ ТЪРСЕНИЯ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА НАУКА

*В. Пенчев, П. Христов*

*Пенчев В., Христов П.* Миграциите и мобилността – фокус в изследователските търсения на съвременната българска наука. В процесите на развитие на българската етнология, фолклористика и социокултурна антропология в последните десетилетия се оказа, че едни от най-привлекателните и фокусиращи вниманието на изследователите теми са изследването на българските общности в чужбина и на трудовата мобилност в балканския ареал. Именно на техния анализ е посветен настоящият текст, занимаващ се с определяне на терминологичните и типологичните проблеми и с представяне на изследователските усилия на учените от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей и с резултатите от тях.

**Ключови думи:** миграции; мобилност; българи в чужбина; балканска култура на гурбета.

*Пенчев В., Христов П.* Миграции и мобильность – в фокусе исследовательских поисков современной болгарской науки. В процессах развития болгарской этнологии, фолклористики и социокультурной антропологии в последние десятилетия оказалось, что одни из самых привлекательных и привлекающих внимание исследователей тем являются исследования болгарских общностей за границей и трудовой мобильности в балканском ареале. Именно им и их анализу посвящен настоящий текст, занимающийся определением терминологических и типологических проблем и представлением исследовательских усилий ученых Института этнологии и фолклористики с Етнографическим музеем и их результатов.

**Ключевые слова:** миграции; мобильность; болгары за границей; балканская культура мигрантов.

*Penchev V., Hristov P.* Migration and Mobility – Research Focus of Searches of Contemporary Bulgarian Science. The article analyzes the development of interest in Bulgarian communities abroad in recent decades, focusing on clarifying the different terminology and typological problems in this area and as well as important research contributions of scientists from the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at BAS to development and deepening of our knowledge of the Bulgarian presence in other countries. Further, the article presents the results of the research on the labor mobility on the Balkans, conducted by the scientists of the IEFSEM during the past two decades. Presenting the various methodological approaches towards the problematic field of migration, the text also analyses the difficulties accompanying the academics in their work, such as: lack of statistical data in historical perspective, the hardship of understanding the construction of identities and methodological nationalism in the context of the study of transborder migration.

**Keywords:** Migrations; Mobility; Bulgarians abroad; Balkan culture of Gurbet.

## БЪЛГАРИЯ – БЛИЗКА И ДАЛЕЧНА (Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН и изследванията на българските общности в чужбина)

В процесите на развитие на българската етнология, фолклористика и социокултурна антропология в последните десетилетия се оказа, че една от най-привлекателните и фокусиращи вниманието на изследователите теми е изследването на българските общности в чужбина. Това е добре разбираемо – по различни причини българското общество дотогава „говее“ по темата. А е добре известно, че протуберансите в осъществяването на българската национална идея след възстановяването на държавността през втората половина на XIX в., неуспешните въстания и войни, неумелите политически решения и действия, неблагоприятната обществено-политическа обстановка в Европа, икономическите и социал-

ните проблеми в българските земи и редица други обективни и субективни предпоставки оформят една характерна структура на българско присъствие извън граница, включително и на други континенти. Отношенията между българската държава, независимо от политическия ѝ облик, и сънародниците ни зад граница през всички тези десетилетия обаче далеч не са еднозначни. Прекалено често се появяват „проблеми в общуването“, продиктувани и от нейна незаинтересованост, и от идеологически и политически натрупвания, и от размивания между търсенията и потребностите на едната и другата страна. На практика едва в последните десетилетия се наблюдава извеждане в някаква степен на приоритет и за обществото, и за държавата на въпроса за „българите в чужбина“. Не може обаче да не се отчете, че ако не друго, то „говоренето“ за тях вече е част от нашето обществено всекидневие<sup>1</sup>. Нещо повече, благодарение тъкмо на нашата колегия в обществената лексика се утвърди понятието „общност“, възприемано до голяма степен в разбирането на Фердинанд Тьониес<sup>2</sup>, което започнаха да използват и политиците, и държавните органи.

Самото понятие носи многобройни конотации, но въпреки това то остава най-подходящото. Разбирана като съвкупност от членове на дадено общество, реално пространствено и времево обединени върху основата на поне един общ социалнозначим признак (тук – етничната принадлежност), общността е онази категория, която най-точно разкрива съдържанието на определено етнично присъствие извън държавните граници на съответната държава<sup>3</sup>. Същевременно, бидейки интегрирани в рамките на съответното общество, на представителите на другия етнос, се формират и развиват като общност във взаимодействия с другите етнически общности там и най-вече с доминиращата. Или с други думи, в случая можем да говорим за „общност в другоетнична среда“<sup>4</sup>.

Като цяло биха могли да се разграничат три основни типа механизми, които определят и рамкират процесите на създаване на подобни общности. Характерно е, че два от тях носят миграционен характер, но третият – не. Именно него можем да назовем етничен анклав<sup>5</sup>. Понятието е заимствано от политическата география и обозначава територия, чиито географски граници са разположени изцяло в границите на друга територия. В етнологически смисъл терминът фиксира общност, разположена върху етнична територия, откъсната чрез политическа граница от землището на даден етнос, включена в държавните граници на друга държава и обкръжена от другоетнично население. Етноанклавът е несъмнено най-фреквентният тип от разглежданите общности в европейската социалноантропологична действителност поради историческата съдба на континента. Той е продукт на постоянните междудържавни войни и конфликти, в чийто резултат държавните граници се прекрояват. Откъснатата чрез политическата граница част от общата територия прекъсва естествения си етничен, културен, а често и икономически развой, и започва да изгражда новата си структура – като общност в другоетнична среда с всичките ѝ присъщи идентификационни маркери – институционална общностна организация (легална или нелегална според конкретните исторически условия) – сдружения, клубове, училища и пр., езикова и културна мобилизация, изява и дори афиширане на етнокултурна специфика и т.н. Типичен пример за етноанклав от българска гледна точка са Западните покрайнини.

Другите два, както вече стана дума, носят миграционен характер. Етничната диаспора има задължително миграционен произход, независимо дали причините, породили миграцията, са от социални, икономически, политически или някакви други побуди. Историята ни предоставя стотици примери за подобни резултати от миграционните движения. Именно заради фреквентността и многобройността им понятието „диаспора“ е придобило гражданственост във всички езици и с него на практика се назовават различни случаи на общности в другоетнична среда, без да се отчитат спецификите в тяхното формиране и битие. Затова вероятно е най-добре да се приеме възможно най-разтегаемата и обтекаема формулировка от типа на „диаспорите се образуват по пътя на насилствена или доброволна миграция на етнични групи извън пределите на историческата си родина (homeland). Те живеят в страни приемници (hostcountries) като оформени малцинства и съхраняват своята етнична и етнорелигиозна идентичност и общностната си солидарност“<sup>6</sup>. Важното в случая е, че този тип общност, за разлика от етноанклавната, се изгражда и развива съвсем целенасочено за живот в друго етнично обкръжение. Много по-еластични (и дори лабилни) са нейните структурни основи, много по-чувствителни са идентификационните ѝ маркери, много по-разгърнати са възможностите ѝ за интернетни взаимодействия.

Също както етноанклава обаче, етнодиаспората е компактна, защото е продукт на масова миграция. Именно това позволява много скоро на новоувоеното пространство (защото тя притежава територия, която осмисля като „своя“) да се възстановят присъщите на всяка етнична общност селищна и институционална организация и да започнат те пълнокръвно да функционират. Типичен пример за подобен тип общност от българска гледна точка е тази в Бесарабия.

И накрая, на трето място в тази типология на етнокултурните общности в другоетнична среда, се обособява етничната дисперсия. Става дума за етнична реалност, която убягва от вниманието на изследователите. Обикновено подобна общност се отъждествява с етнодиаспората, заради миграционния си характер, но в случая не се отчитат редица типологични по своята същност характеристики, които задвижват съвсем различни механизми за нейното формиране и битие. Генезисът на етнодисперсията (от лат. *dispersio* – разпръскване, разсейване) несъмнено е свързан с миграционни движения от икономически, политически и др. подбуди, като миграцията може да бъде и групова, и единична. Общността обаче не е продукт на компактно заселничество и не формира селищни структури. Тя не притежава „своя“ територия, а е разсеяна върху цялата територия на държавата. Въпреки че задължително изгражда свои общностни институции, които при това обикновено са доста действени, етнодисперсията рядко присъства в общественото съзнание в държавата приемник като етничен субект, още повече че тя априорно възприема и се подчинява на съществуващите там обществени и административни структури. Общностните връзки в такава общност са лабилни (най-вече заради некомпактността), но осигуряват онова достатъчно равнище, което е потребно за нейното самовъзпроизводство. Типичен пример в това отношение са българските общности в Средна Европа<sup>7</sup>.

Миграционните движения на български преселници към тези страни, развили се основно през миналия, но донякъде и през нашия век, бихме могли да наречем условно „градинарско“, „студентско“, „плажно“<sup>8</sup> и „гастарбайтерско“<sup>9</sup>. Макар че всички те повече или по-малко носят икономически и социален подтекст, същността им далеч не е еднотипна, а освен това има и две изключения от този модел – т.нар. „политическа“ миграция на българи към Австрия в периода на социализма и специфичната „работническа миграция“<sup>10</sup> към някогашна Чехословакия през 40-те и 50-те години на XX в., които обаче допълват картината, а не я променят. И тъй като, за разлика от ситуациите с някогашна Бесарабия и Западните покрайнини, тази миграция е сравнително по-непозната, би могло да ѝ се отдели малко повече внимание.

„Градинарската“ миграция, характеризираща първото масово некомпактно българско заселничество в Средна Европа, стартира още от края на XIX в., но набира сила през 20-те и 30-те години на следващия<sup>11</sup>. Посоката на гурбетчийската експанзия (Унгария – Австрия – Словакия – Чехия) довежда там заселници предимно от средна Северна България, като основната им концентрация е в и около големите градове и промишлените агломерации. До Втората световна война градинарите (с малки изключения) зимуваха по родните си места, за да се върнат напролет обратно. Нещата коренно се променят след края на войната, когато по ред причини – икономическата ситуация, проблеми в междудържавните отношения и пр., част от градинарите остават окончателно там. На практика от сезонна (гурбетчийска) миграцията се превръща в постоянна в следвоенните години, но при нея самият акт на установяването в чуждата среда е продиктуван от дългогодишни връзки и отношения с нея. Доста по-разнообразни са моделите на „студентската“ и „плажната“ миграция – те почти задължително са свързани с брак. И тук мотивацията е за осигуряване на по-добър живот, но самият факт на наличие на избор (редица от смесените семейства живеят известно време в България, а някои и се установяват у нас) предопределя типологично обособяването на самостоятелни модели. А те наистина са различни и помежду си, най-малкото защото се разгръщат в различна обществена среда – „студентските бракове“ между българи и местни жители се реализират най-вече в средноевропейските страни, докато „плажните“ запознанства, довели до последващ брак, съвсем естествено се случват на българското Черноморие.

Силна миграционната вълна на българи към Средна Европа се разразява след събитията от 1989 г., която отново носи основно икономически характер и затова е формулирана като „гастарбайтерска“. Тя е в контекста на масовото българско изселничество в търсене

на работа и по-добър живот през 90-те години на миналия век, в началото на нашия и в последвалите години на световна икономическа криза<sup>12</sup>. Икономически е контекстът и на специфичната т.нар. „работническа миграция“, за която вече стана дума – в следвоенните години по междудържавни договори (за набиране на земеделски работници, строители и др.) за тогавашна Чехословакия заминават хиляди българи, които практически са от всички краища на страната. Голяма част от тях се установяват окончателно по една или друга причина (най-често – за обучение в средни и висши училища), сключват впоследствие смесен брак и днес в общи линии са основната част на българските общности в Чехия и Словакия<sup>13</sup>. Доста по-различен обаче е моделът на мигрантската вълна след 1944 г. към Австрия и той е продиктуван от политическите събития у нас по онова време. Страната, която единствена от посочените не влиза в рамките на т.нар. социалистически лагер, приютава мнозина български политически емигранти, които до 1989 г. са сред основните представители на общността ни там<sup>14</sup>.

В резултат на тези миграционни движения към отделните страни на Средна Европа там естествено се формират български общности. Въз основа на посочената по-горе типология на общностите в другоетнична среда те могат да бъдат формулирани като етнодисперсни. И важното в случая е, че именно българските етнодисперсии в цитирания европейски ареал привлякоха много силно вниманието на изследователите от сегашния Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН още в началото на 90-те години на миналия век. Първият опит в това отношение беше осъществен през 1993 г. от съвместен българо-чешки научен екип, в който участваха сътрудниците на тогавашния Институт за фолклор *Владимир Пенчев* и *Катя Михайлова*. Под псевдонима „Побратим“<sup>15</sup>, заедно с Величко Тодоров, Мирям Моравцова и Зденек Урбан, те издадоха през 1994 г. резултатите от проведеното по-рано теренно проучване в книга, озаглавена „*Българи по чешките земи*“. Трябва да се отбележи, че методите, използвани от екипа в изследването на българската общност там, бяха разнообразни, но прави впечатление акцентът към антроположките подходи, тъй като миграционните процеси, историята на заселването, сблъсъкът между културните модели на преселниците и местното население, процесите на формиране на общността, изграждането на нейните институции, разбирателствата и неразбирателствата в междуетничния диалог, създаването на взаимни етностереотипи, параметрите на етнокултурната идентичност и начините за нейното изразяване и т.н. бяха анализирани през призмата на отделния човек, на личността. Би могло да се смята, че този първи опит, въпреки някои по-скоро литературоведски ракурси към проблематиката с оглед състава на изследователския екип, се оказа успешен и до голяма степен предначерта модела за изследване на подобни общности, който намери по-късно приложение при реализацията на следващия, много по-обхванат и масов проект за изследване на българите в Словакия.

Неговият екип също беше съвместен, формиран от учени от тогавашните Институт за фолклор и Етнографски институт с музей, т.е. от сегашния ИЕФЕМ, които заедно с колеги от Института за български език, от една страна, и изследователи от Института за етнология при САН, Университета „Константин Философ“ в Нитра и Университета „Матей Бел“ в Банска Бистрица, от друга, осъществиха комплексно теренно проучване през 2002 г. Това вероятно беше първият случай на мащабно сътрудничество между хуманитарни институти в БАН, а и между научни структури в двете страни. Резултатите от него бяха обобщени на международна научна конференция, проведена в Братислава през 2004 г., както и в двутомното издание „*Българи в Словакия. Етнокултурни характеристики и взаимодействия*“, излязло в София и в Братислава. Словашкият том, с подзаглавие „*Изследвания*“ (съст. Ева Крековичова, Владимир Пенчев) представи приносите на българските, словашките и чешките учени фолклористи, етнологи, антрополози, езиковеди, историци и др. за идентификацията на параметрите на българското заселничество в Словакия и на процесите на формиране на българска общност там, за анализирването на нейните географски, институционални и етнокултурни характеристики, за показването на специфичните прояви на нейната идентичност, за разкриването на механизмите на взаимовлиянията със словашката среда, както и на човешкото в битието на общността, на съдбите на отделните нейни представители, на празничния и всекидневния им живот, на техните проблеми и радости и т.н. Именно това, последното, проличава още по-ясно в софийския том, озаглавен

„Теренни материали“ (съст. Наталия Рашкова и Владимир Пенчев), в който, въз основа на теренното проучване, осъществено от екипа, всички тези проблеми са видими и през призмата на отделния човек, на неговите чувства, емоции, разсъждения.

Логично продължение на изследователските търсения в това отношение представлява и публикуваната през 2007 г. монография на участничката в научния екип на проекта Светлана Антова „Тук живеем, тукашен хляб ядем“ (*Етнокултурна идентичност на българите в Словакия*)<sup>15</sup>, както и на Лина Гергова „Етнически стереотипи във всекидневната култура“ (2012), в която значителна част от текста е посветена тъкмо на словашките българи. В тях намират приложение модерни етнологички и антроположки подходи, целящи да разкрият сложните миграционни, адаптационни, интеграционни, идентификационни и пр. процеси, развивали се и развиващи се на словашка територия сред представителите на българската мигрантска общност. И в случая би могло да се твърди, че натрупаният изследователски опит тук разшири и обогати още повече модела за изследвания на подобни общности и доказателство за това са сондажите в битието и културата на още една средноевропейска българска общност – тази в Австрия.

Теренното проучване там беше осъществено през периода 2006–2008 г. отново от комплексен изследователски екип, съставен от фолклористи, етнологички, антрополози и езиковеди. Редица от участниците носеха опита от успешния словашки проект и затова се придържаха към разработения вече и доказал се модел. И в посочения случай акцентите в изследването бяха насочени предимно към собствения поглед, към личната гледна точка на участниците в анализирания процес спрямо тяхното протичане и резултати. Нещо повече, изследователският екип им даде възможност за изява както в организираната във Виена през 2009 г. международна научна конференция, така и в публикуваното през 2011 г. издание, озаглавено „Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етнологичко изследване. Т. 1“ (съст. Снежана Йовева-Димитрова, Ана Кочева, Владимир Пенчев). Тази тенденция се задълбочава още повече в подготовения за печат втори том (съст. Ива Пенкова, Владимир Пенчев), където тъкмо този „вътрешен“ дискурс е основният.

Подобно „постепенно“ изследване бе осъществено на предела между XX и XXI в. и сред българската общност в Унгария от изследователски екип от бившия Институт за фолклор, чиято цел беше да проучи на терена проблемите на културната и социалната адаптация в другоетнична среда на тамошните българи, културния им билингвизъм, както и маркерите и образите на тяхната идентификация и самоидентификация. Резултатите от изследванията бяха публикувани в редица статии и студии в научни списания, сборници и др. издания, както и в тематичния брой на списание „Български фолклор“ (1/2011), озаглавен „Българи – Унгария: етнокултурни традиции и съвременност“ (съст. Наталия Рашкова) и най-вече в монографията на Валентина Ганева-Райчева от 2004 г. „Българите в Унгария – проблеми на културната идентичност“. В цитираните заглавия отново се срещаме с приложения предимно на етнологички и антроположки подходи с цел извеждане и анализ на идентификационните параметри и прояви не само на общността като такава, но и на отделните ѝ представители, с цел разкриване на специфичния им всекидневен и празничен живот в рамките на двете култури, на механизмите за интеркултурни взаимодействия и т.н., при това винаги въз основа на теренни проучвания. С други думи, реализацията и на този проект се вписва до голяма степен в модела за изследване на българските общности в Средна Европа. Показателно е впрочем, че тъкмо в Унгария тези изследвания намериха много скоро последователи<sup>16</sup>.

Сравнително по-различни като изследователски практики са проучванията сред българската общност в полските земи, дело на Катя Михайлова. Имайки опита от екипите, работили в Чехия и Словакия, тя ги разгръща постепенно и постъпателно в продължение на близо двацет години и то въз основа на участието си в многобройни и разнообразни изследователски проекти, напр. „Българи в Полша и поляци в България – проблеми на етнокултурната идентичност“ и др. под. Благодарение на тях К. Михайлова публикува редица студии и статии по проблематика, свързана преди всичко с идентификационните параметри на изследваната българска общност, с проявите на етнокултурна идентичност от членовете ѝ в полската етническа среда, с взаимните етностереотипи, с различните интеркултурни взаимодействия и т.н. В тях също са ясно видими фолклористичните, етно-



ложките и антроположките методи и подходи, заради което нейните изследвания също се вписват в моделите, прилагани при анализа на останалите етнодисперсни български общности в Средна Европа.

Прави впечатление, че напоследък, освен върху конкретни общности от този тип, изследователските интереси се разширяват вече и към търсенето и проблематизацията от етнологка и антроположка гледна точка на различни общи характеристики на българските етнодисперсии, като отново учените от ИЕФЕМ са до голяма степен пионери в това отношение. Първата крачка беше направена с финансирания от Фонда за научни изследвания при МОН проект на няколко млади учени от Института, стартирал през 2012 г. и назован „Институции на българите зад граница. Църквата – православни ценности, национална идентичност, институционална ангажираност“. Тъкмо от сплавта между тях и от утвърдилите се в проблематиката изследователи се роди действащият и в момента (от 2015 г.) проект, също финансиран от ФНИ, насочен към „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“. Проучванията на екипа се простират върху българските общности в Северна, Западна и Южна Европа, както и в Северна Америка. Досегашната работа по него е изключително ползотворна и обещаваща и биха могли да се очакват наистина сериозни резултати<sup>17</sup>.

Показаната дотук картина не би трябвало да заблуждава, че изследователските усилия на сътрудниците на ИЕФЕМ са насочени единствено към проучването и анализа на българските етнодисперсни общности. Напротив, много отдавна вниманието им привличат както етнодиаспората в днешните Украйна и Молдова, така и анклавните общности в ареалите около държавната територия на България. Емблематичен е проектът, озаглавен „Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност“<sup>18</sup>, като екипът, ръководен от Жения Пимпирева, извършва множество теренни проучвания, резултатите от които (освен в редица други студии и статии) публикува през 2012 г. в едноименен сборник.

Доста по-масабен като замисъл и резултат е проектът „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“, реализиран с финансиране от ФНИ, в рамките на който участващите учени от ИЕФЕМ осъществиха теренни проучвания в Балканския ареал и Мала Азия сред или по следите на тамошните български общности. Подготвеният въз основа и на техните изследователски усилия едноименен тематичен сборник е сериозно издание, поставило си за цел да анализира културното битие на българите от съответните територии и взаимовръзките му с останалите части от българското етнично и езиково землище. В този контекст са и изключително активните през последните години теренни проучвания на Веселка Тончева в Албания и Косово, довели до публикуването на двутомното издание (2009, 2011) „Българите от Голо бърдо, Албания“, както и на „Непознатата Гора“ (2012), посветена на общността на „гораните“ в Косово.

В заключение на тази част може да се каже, че учените от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН са не само сред първите, които проправиха пъртината в изследванията на българските общности в чужбина, които до голяма степен формулираха и обосноваха теоретичната и методологичната база на тези изследвания, но които и до днес остават едни от най-активните в полето на хуманитаристиката и социалните науки в търсенията и анализите си.

### **„ПО ПРАШНИТЕ ДРУМИЩА НА ГУРБЕТА“ (Изследвания на трудовата мобилност и балканската „култура на гурбета“ в Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН)**

Историческите традиции на трудова мобилност, на временни и сезонни икономически миграции на Балканите са впечатляващи със своето многообразие и значимост за социалната и културната история на Югоизточна Европа. Въпреки бурната историческа съдба на балканските народи, белязана през последните двеста години от многобройни войни, икономически и социални катастрофи, трансграничната трудова мобилност от сезонен или временен тип (наричана и до днес в редица балкански езици традиционно *гурбет* / *gurbet* / *kurbet*<sup>19</sup> или с южнославянския термин *печалбарство*<sup>20</sup>), съпътствана с обмен на

идеи, информация, технологии и културни модели, никога не е секвала. И макар под названието „*гурбет*“ на Балканите да се разбират разнообразни примери на трудова мобилност, сполучливо определена от Мартин Болдуин-Едуардс като „старомоден тип временна миграция, когато идентичността на мигрантите е тясно свързана с родната страна“<sup>21</sup>, тя е емблематична за мъжкото население и за продължителни периоди от историята на цели региони на полуострова, независимо от етническата и религиозната им пестрота. Тъкмо определени региони на Албания, България, Македония, Турция, Северна Гърция и Югоизточна Сърбия са сред основните гнезда, от които периодически мъжете се отправят „по пращините друмища на *гурбета*“ – както на Балканите, така и извън границите на полуострова, в търсене на средства за живот.

Балканите предлагат забележително разнообразие от подобни традиционни модели на мобилност през последните двеста години – от сезонните миграции на пастирите и аграрните работници, на градинарите от Северна България и на долгерите от Дебърско, от Знеполе и Църна Трава, до временните отсъствия от дома на занаятчий и търговци с цел печалба, за да бъдат обезпечени семействата, останали по родните им места. Разнообразие на названията и на отличителните черти в различните региони на Балканите винаги е съществувало, но всички тези традиционни образци споделят редица общи типологични характеристики, които ги правят важна част от това, което бихме нарекли '*балканска култура на мобилност*', следвайки утвърдената в антропологията терминология<sup>22</sup>.

Тази балканска версия на „културата на миграциите“<sup>23</sup>, практикувана от поколения мъже, печелещи средства за съществуване на своите семейства далеч от дома, се изразява в редица трансформации на цялостния модел на народната култура, предизвикани от перманентното им временно отсъствие от родния край. В редица региони на полуострова тези трансформации засягат както материалната култура, социалната организация, разделението на труда, половите стереотипи, така и индивидуалния жизнен път на човека. Някои от тези културни матрици и тяхното влияние върху идентичността на носителите им, особено в граничните региони на Балканите, са вече представяни в редица изследвания<sup>24</sup>.

Изследванията на балканския *гурбет* / *gurbet* / *kurbet* в сравнителен план, обаче, са все още в самото си начало. Голямо предизвикателство за изследователите представлява въпросът как и доколко тези традиционни модели на трудова мобилност биват възпроизведени и трансформирани в съвременните условия на глобализация и предизвикателства на разширяващия се Европейски съюз, създаващи широки възможности в общоевропейска перспектива; в това направление примерът на Гърция, превърнала се от източник на емигранти в притегателен център за балканските *гурбетчи*, е особено показателен.

Изследователите на миграционната проблематика се сблъскват със сериозни трудности при разкриването на причините за мигрирането (временно или постоянно) на различни социални групи от населението на една страна в друга, както и вътре в рамките на една държава, при проследяването на механизмите, по които тези процеси протичат, както и за определянето на начините, посредством които социалните промени рефлектират върху ежедневието и културата на мигрантите, тяхното мислене и представи. В балканистична перспектива подобни интердисциплинарни изследвания както в исторически, така и в съвременен аспект са затруднени от честото политизиране на миграционните движения, най-вече на бежанци, колонисти, политически емигранти и т.н. В това отношение балканските изследователи не правят изключение от общата тенденция интернационалните миграции да са по-скоро фокус на политически дебати, отколкото анализ на скритата им динамика и социокултурни характеристики<sup>25</sup>.

Сериозни трудности произтичат и от ограничения в национални рамки подход на изследователите, особено сред историците – редица автори, които пишат за трудовите миграции в отделните балкански страни, са фокусирани върху своите собствени страни, ограничават се в национални рамки, без да хвърлят поглед през границите. Социалните и културните влияния и обмен обикновено се игнорират – както върху изпращащите мигранти региони и общности, така и върху приемащите страни. В исторически план, обаче, се оказва точно обратното – трудовите миграции на Балканите са по правило трансгранични, „гранични“ в смисъла, влаган в антропологията след Фредерик Барг<sup>26</sup>: на (транс-) етнически, религиозни, културни, а по-късно – и на държавни граници на Балканите. Днес все повече учени както в страната, така и на Балканите, осъзнават интердисциплинарния

характер на изследователското поле на миграционните проучвания и това привлича интереса на все повече етнологи, демографи, социолози, икономисти, политолози и, разбира се – историци. Нещо повече – вече са налице и първите успехи в изграждането на интернационални изследователски мрежи, които фокусират вниманието на учените, проучващи трудовите миграции, върху техния трансграничен характер. Участието на учените от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН в тези мрежи е повече от активно – те са едни от създателите им<sup>27</sup>.

Важна предпоставка за продължителното съхранение и голямото значение на традиционната „култура на мобилност“ в редица региони на Балканите е и традиционната форма на организация на гурбетчийските групи (*тайфи*): те са основани върху родствен принцип и дори до началото на ХХ в. не познават каквато и да било форма на писмено (от еснафски тип) регламентиране. Тайфите следват нормативността на обичайната практика, като традиционната йерархия от *майстори*, *калфи* и *чираци* се набира сред родствениците или (по-рядко) сред едноселчаните. Този факт, както и липсата на статистически данни<sup>28</sup> за размера на гурбетчийството / печалбарството в редица страни на полуострова, предопределя изследователската стратегия за историко-етнографска реконструкция предимно по наративни източници, като налага устните разкази като основа за миграционните проучвания.

Утвърденият от векове традиционен модел на мъжка трудова трансгранична мобилност (назовавана все още в някои балкански езици като *гурбет*) се променя радикално през 60-те години на ХХ в., когато редица западноевропейски държави канят като „гостуващи работници“ работна сила от средиземноморските страни, вкл. от Гърция, Турция и бивша Югославия, превръщайки мъжете в легални „временни“ мигранти. Този тип миграционни движения към страните от Западна Европа достигат своя връх в началото на 1970-те години и посредством законите за събиране на семействата една значителна част от тези мъже *гастарбайтери* остава в приемащите страни, превръщайки ги в страни на имиграция<sup>29</sup>. Така през втората половина на ХХ в. се променят основните типологични характеристики на традиционните образци на гурбета, описани по-горе, трансформирайки се в печалбарския модел на *гастарбайтерската* култура, характерна за редица страни на Балканите. Основна характеристика на този модел се оказват интензивно изгражданите трансгранични социални мрежи, често надхвърлящи семейните, родствениите и локално-териториалните връзки.

След демократичните промени, от началото на 90-те години на миналия век в тази паневропейска трудова мобилност активно са въввлечени и такива балкански страни като Албания, България и Румъния, дотогава затворени в рамките на централизираните си икономики и държавно регулираните трудови движения. Времето ще покаже дали трудовата мобилност на преобладаващата част от тези мигриращи работници ще се придържа към модела за т.нар. кръгова миграция, имащ своите корени в традиционния балкански гурбет, или ще превърне тези хора в постоянни имигранти в приемните страни на ЕС.

Целта на настоящата статия не е да дава окончателни дефиниции и обобщения по темата „трудова миграция на Балканите“. Тук ще представим изследванията на една група етнологи от ИЕФЕМ при БАН, провокирали научния интерес и в национален, и в международен план през последните две десетилетия. През 90-те години на ХХ в. в тогавашния Етнографски институт с музей бе създадена от Маргарита Карамихова и група съмишленици изследователска група, която тогава нарекохме Ателие „Култура на гурбета“. На неговите сборки през годините бяха представяни резултатите от етнологични и антропологични проучвания както на утвърдени, така и на млади учени в началото на академичната им кариера, посветени на миграционната проблематика. Редица проекти бяха успешно осъществени, много изследвания бяха представени, поредица от дисертационни трудове бяха обсъдени в рамките на семинара. От 2011 г. семинарът, организиран към секция „Историческа етнология“ в рамките на вече обединения ИЕФЕМ при БАН под названието „Мобилност. Миграции. Култура“, провежда своите редовни ежемесечни сборки.

Началото на научните публикации по темата за „Балканската миграционна култура“ бе поставено с публикувания през 2003 г. сборник „Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на ХХI век“, представящ изследванията на екип



от учени за трудовите миграции в Родопите. Маргарита Карамихова, Мирелла Дечева, Евгения Троева, Валери Григоров, Анастасия Воденичарова, Петко Христов и други автори разглеждат в исторически и съвременен план трудовата мобилност на разнообразни етнически и религиозни общности от различните региони на Родопите и от централните региони на полуострова (т.нар. Шоплук). Тенденцията бе продължена със сборника с изследвания „Градиво за етнологията на миграциите“, включващ вече проучвания освен на българските трансгранични миграции в арабските страни на Северна Африка (основно – в Либия) и в Словакия, също и на представителите на ромската и еврейската общност от България в Украйна (Одеса) и Израел. Всекидневният живот на новата вълна емигранти от България в САЩ бе представен от Маргарита Карамихова в нейната монография „Американски мечти. Пътеводител сред първа генерация имигранти“<sup>30</sup>.

В следващите години се разшири както мрежата от изследователи, като проучванията придобиха интердисциплинарен характер, така и ареалът на изследователските търсения – и в тематичен, и в географски план. През 2010 г. съвместно с колеги от НБУ (Анна Кръстева и Диана Карабинова) като съ-съставител Анелия Касабова представи изследванията на част от изследователската група на ИЕФЕМ в сборника *“Migrations from and to Southeastern Europe”*<sup>31</sup>. Тази тенденция бе продължена с конференцията, организирана от секция „Балканска етнология“ към ИЕФЕМ съвместно с Университета в град Йена в Германия, на която бяха представени резултатите от изследователския им проект, финансиран от ФНИ при МОН. Бяха публикувани два сборника: *“Migration from and Towards Bulgaria 1989-2011”*<sup>32</sup> и „Етнография на миграциите. Българите в Средиземноморието“ (2013, съставители Мила Маева и София Захова).

Разшири се и мрежата на миграционните изследвания в балканска перспектива, като екипи, ръководени от българска страна от Петко Христов, реализираха серия от проекти по линия на билатералното сътрудничество между министерствата и академиите на страните от Западните Балкани и Румъния. Редица съвместни проучвания бяха осъществени както на територията на България, така и в редица съседни страни като Македония, Румъния, Сърбия, Хърватия и Словения. Резултатите от тях бяха представени на серия от международни конференции и публикувани в поредица от сборници, издадени в България: „Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония“ (2010), *“Migration and Identity: Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans”* (2012), в Република Македония – „Миграции на Балканом“ (2011, съставител – Биляна Ристовска-Йосифовска) и в Германия – *“Labor Migrations in the Balkans”*<sup>33</sup>. Резултатите от проучванията на тази изследователска група бяха представени и в два тематични броя на списанията „Българска етнология“ (2/ 2013, съставител Петко Христов) и „Гласник Етнографског института САНУ“ (LXIII (3), 2015, съставители Мирослава Лукич-Крстанович и Петко Христов). Изследванията на 46 учени от 15 страни, представени на проведената през октомври 2014 г. международна конференция, бяха публикувани през 2015 г. в сборника *“Contextualising Changes: Shifting Borders, Migrations and Identities”*<sup>34</sup>.

Редица млади изследователи защитиха своите дисертационни изследвания в рамките на тази група за миграционни проучвания в ИЕФЕМ, което е особено окуражаващо. Темите са разнообразни, проучванията са в различни региони на Югоизточна Европа, но всички те представляват ценен принос в изследванията както на вътрешните, така и на трансграничните трудови миграции. През 2011 г. Ивайло Марков защити дисертацията си „Съвременни трудови миграции на албанците от Македония“, Биляна Раева – дисертация на тема: „Миграционни процеси – Димитровград (1947–1989)“, а Тая Димитрова – „Съвременни миграционни групи в Гърция“; през 2014 г. Начо Димитров защити дисертацията си на тема: „Трудова мобилност на каракачаните в България в постсоциалистическия период“. В момента Десислава Пилева подготвя дисертация на тема: „Имиграция и смесени семейства в България“.

Успешната подготовка на млади изследователи, експерти в миграционната проблематика, ни дава основание да вярваме, че миграционните проучвания в ИЕФЕМ – БАН имат бъдеще. Безспорните приноси на учените в него към проучването на темата, която ние нарекохме „култура на мобилност“, ще стават все по-видими и значими в европейското научно пространство.

## Издания

- Антова Св.* „Гук живеем, тукашен хляб ядем“. Етнокултурна идентичност на българите в Словакия. София: ИК „Парадигма“, 2007.
- Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония / Христов П. (съст.). София: ИК „Парадигма“, 2010.
- Бесарабските българи в постсъветското пространство / Пимпирева Ж. (съст.). София: Логис, 2012.
- Българи в Словакия. Етнокултурни характеристики и взаимодействия / Рашкова Н., Пенчев Вл. (съст.). София: АИ „М. Дринов“, 2005.
- България – Унгария: етнокултурни традиции и съвременност / Рашкова Н. (съст.). // Български фолклор. 2011. № 1.
- Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етнологичко изследване. Т. 1. / Йовева-Димитрова Сн., Кочева А., Пенчев Вл. (съст.). София: ДАБЧ, ИБЕ – БАН, ИЕФЕМ – БАН, 2011.
- Ганева-Райчева В.* Българите в Унгария – проблеми на културната идентичност. София: АИ „М. Дринов“, 2004.
- Гергова Л.* Етнически стереотипи във всекидневната култура. София: ИК „Парадигма“, 2012.
- Градиво за етнологията на миграциите / Карамихова М. (съст.). София: ЕИМ – БАН, 2006.
- Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI век / Карамихова М. (съст.). София: IMIR, 2003.
- Димитров Н.* Трудова мобилност на каракачаните в България. София: ИК „Гутенберг“, 2015.
- Етнография на миграциите. Българите в Средиземноморието / Маева М., Захова С. (съст.). София: ИК „Парадигма“, 2013.
- Карамихова М.* Американски мечти. Пътеводител сред първа генерация имигранти. София: ИК „Кротал“, 2004.
- Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България / Младенова М., В. Гешев (съст.). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.
- Марков Ив.* Миграции и социокултурна динамика. Албанците от Република Македония. София: ИК „Гутенберг“, 2015.
- Миграции на Балканот. Билатерални истражуваня / Ристовска-Јосифовска Б. (ур.). Скопје: Институт за национална историја, 2012.
- Побратим (К. Михайлова, М. Моравцова, Вл. Пенчев, В. Тодоров, Зд. Урбан). Българи по чешките земи. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Тончева В.* Българите от Голо бърдо, Албания. София: Род. Ч. 1., 2009. Ч. 2., 2011.
- Тончева В.* Непознатата Гора. София: ИК „Род“, 2012.
- Migration from and Towards Bulgaria 1989–2011 / Dimitrova T., Kahl Th. (eds.). Berlin: Frank & Timme, 2013.
- Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti / Krekovičová E., Penčev V. (eds.). Bratislava: Veda, 2005.
- Migration and Identity: Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans / Hristov P. (Ed.). Sofia: Paradigma, 2012.
- Migrations from and to Southeastern Europe / Krasteva A., Kasabova A., Karabinova D. (eds.). Ravenna: Longo Editore, 2010.
- Labour Migrations in the Balkans / Sikimić B., Hristov P., Golubović B. (eds.). Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe (SLCCEE). Band 18. München–Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012.

<sup>1</sup> По-подробно по въпроса вж. *Пенчев В.* За хората и термините, или за българите извън България // Български фолклор. 2011. № 2. С. 5–13.

<sup>2</sup> *Тьониес Ф.* Общност и общество // Социологически проблеми. 1987. № 4. С. 100–104 (Превод от: *Tönnies F.* Gemeinschaft und Gesellschaft. Leipzig: Fuesis Verlag, 1887).

<sup>3</sup> Вж. и Енциклопедичен речник по социология. 2. изд. София: М-8-М, 1997. С. 315–317.

<sup>4</sup> В тази връзка вж. още *Пенчев Вл.* Паралакс в огледалото, или за мигрантските общности в чуждоетнична среда. София: Херон прес, 2001; *Пенчев Вл.* Типология на българските общности в чужбина. // Съвременната социокултурна ситуация и проблемът за общностите. Варна: Община Варна, 2004. С. 56–64; *Пенчев Вл.* За хората и термините, или за българите извън България // Български фолклор. 2011. № 2. С. 5–13; *Penčev V.* Po serpentinách sebezpoznaní a poznání toho druhého. Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhari v České republice. Praha: FHS, 2012; *Penčev V.* Typology of an Ethnic Community in a Foreign Ethnical Environment // Dvě století nacionalismu: Pocta prof. Janu Rychlíkovi. Praha: Filozofická fakulta, Masarykovy ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2014. С. 284–297 и др.

<sup>5</sup> Вж.: *Botík J.* Enkláva a diaspora jako zvláštne formy spoločenstva ľudí // Slovenský národopis. Bratislava. 1973. No. 4. С. 497.

<sup>6</sup> Sheffer G. A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics // Modern Diasporas in International Politics / G. Sheffer (ed.). London: Croom Helm, 1986. P. 10. Вж.: Migration, Diasporas and Transnationalism / Vertovec St., Cohen R. (eds.). Aldershot: Edward Elgar, 1999.

<sup>7</sup> Понятието „Средна Европа“ (използва се и „Централна Европа“) има различни времеви и пространствени измерения, дори и различни трактовки в отделните национални визии. За целите на настоящата работа приемаме, че то включва основната част от земите на бившата Австрийска (респ. Австро-Унгарска) империя, т.е. Австрия, Чехия, Унгария, Словакия. Вж. по въпроса и *Baar V. Problematika hranic střední Evropy jako modelový příklad makroregionalizace kontinentů (Střední Evropa x-krát jinak)*. URL: [http://prf.osu.cz/ksg/dokumenty/geoseminar2011/baar\\_stredni\\_evropa.pdf](http://prf.osu.cz/ksg/dokumenty/geoseminar2011/baar_stredni_evropa.pdf) (2011) (посетено на 5.5.2016).

<sup>8</sup> Под „плажна“ миграция разбираме онези случаи, в които по време на ваканционно летуване у нас се стига до запознанства на чехкини и словачки (най-често) и унгарки и австрийки (по-рядко) с българи (обратните ситуации са изключения) и тези запознанства не след дълго довеждат до брак, като двойката обикновено се установява в чужбина. Тъкмо плажът в случая е първопричината, предизвикала в крайна сметка миграцията.

<sup>9</sup> Във формулировката „гастарбайтерска“ тук не влягаме никакъв пейоративен смисъл, а акцентираме именно върху „гостуването за работа“, което обобщава в някаква степен разнородните характеристики на този тип миграция.

<sup>10</sup> Вж. по-подробно: *Penchev V. For Bread ...or for Something Else? (The Bulgarian “Contracted” Labour Migrations in Former Czechoslovakia in the Middle of the Last Century)* // Migration and Identity: Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans. Sofia: Paradigma, 2012. С. 350–358 и посочената там библиография.

<sup>11</sup> Вж. за нея напр.: *Гърдев К. Българските общности в Чехия и Словакия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.

<sup>12</sup> Специално за миграцията в чешките земи вж. *Georgieva R. Bulhařiv Āechách. Kulturní parametry, imigrační proces a společenská integrace v současné době*. Praha: FHS, 2011.

<sup>13</sup> Вж. още: *Василева Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. С. 231–243.

<sup>14</sup> Вж. по-подробно: *Ненчев Н. Българската политическа емиграция 1944–1952 година*. София: НБУ, 1997.

<sup>15</sup> Съвместният екип се беше позовал на съществуващото през 60-те години на XIX в. в Прага чешко-българско студентско сдружение, поставило си за цел да подпомага българското национално-освободително движение.

<sup>16</sup> Вж. напр. *Пейковска П. Българските общности в Унгария през XIX–XX век (Миграции и историко-демографска характеристика)*. София: ИИИ-БАН, 2011; *Янкова В. Българите в Унгария – културна памет и наследство*. София: ИК „Ирка“, 2014.

<sup>17</sup> Вж.: Уебсайт на проекта „Културно наследство в миграция“. URL: <http://www.migrantheritage.com/>, респ.: Фейсбук страница на проект „Културно наследство в миграция“. URL: <https://www.facebook.com/migrant.heritage/> (посетено на 5.05.2016).

<sup>18</sup> Вж.: Уебсайт на проекта „Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност“. URL: <http://www.besarabski-bulgari.org/> (посетено на 5.05.2016).

<sup>19</sup> Названието „*гурбет*“ в повечето балкански езици произлиза от турско-арабското *gurbet* – „чужбина“ (срв. Турско-български речник. София: БАН, 1952. С. 193).

<sup>20</sup> По-подробно срв. *Hristov P. Trans-Border Exchange of Seasonal Workers in the Central Part of the Balkans (19th – 20th Century)* // *Ethnologia Balkanica*. 2008. 12. Berlin: Lit Verlag. P. 217.

<sup>21</sup> *Baldwin-Edwards M. Immigration, Immigrants and Socialization in Southern Europe: Patterns, Problems and Contradistinctions*. Keynote lecture on Academic Symposium on Immigration in Northern versus Southern Europe. Athens, November, 2002. P. 2.

<sup>22</sup> Термина заимстваме от френския антрополог Беноа Флише, изследвал трудовите миграции (*gurbet*) в Турция (срв. *Fliche B. Le nomade, le saisonnier et le migrant: une culture de la mobilité en Anatolie centrale?* // *Etudes rurales*. 2006. 1 (n° 177). URL: <http://etudesrurales.revues.org/document3356.html> (посетено 5.5.2016).

<sup>23</sup> Вж.: *Brettell C. Anthropology and Migration. Essays in Transnationalism, Ethnicity and Identity*. Walnut Creek: AltaMira Press, 2003. P. 3.

<sup>24</sup> Срв.: *Hristov P. Borders and Identities (Difficulties and perspectives faced by comparative ethnological studies of the border regions on the Balkans)* // *Etudes Balkaniques*. 2009. No. 3. P. 109-126; *Hristov P. The Balkan Gurbet: Traditional Patterns and New Trends* // *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized and Nation States*. – IMISCOE Research / Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards and Riki Van Boeschoten (eds.). Dordrecht: Springer, 2015. P. 31-46.

<sup>25</sup> Вж.: *Kearney M. Migration* // Barfield T. *The Dictionary of Anthropology*. Oxford: Blackwell, 1997. P. 324.

<sup>26</sup> Срв.: *Barth F. Introduction*. // *Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen-Oslo-London, 1969.

<sup>27</sup> Срв. и написаното от Владимир Пенчев по-горе.

<sup>28</sup> За България срв.: *Натан Ж., Беров Л., Хаджиниколов В.* Икономиката на България до социалистическата революция. София: Наука и изкуство, 1969. С. 408.

<sup>29</sup> Срв.: *Guentcheva R., Kabakchieva P., Kolarski P.* Sharing Experience: Migration Trends in Selected Applicant Countries and Lessons Learned from the 'New Countries of Immigration' in the EU and Austria. Vol. 1. Bulgaria. Vienna: IOM, 2003.

<sup>30</sup> Точните данни за изброените в текста издания са дадени в края на статията.

<sup>31</sup> Срв.: *Migrations from and to Southeastern Europe / Krasteva A., Kasabova A., Karabinova D.* (eds.). Ravenna: Longo Editore, 2010.

<sup>32</sup> *Migration from and Towards Bulgaria 1989–2011 / Dimitrova T., Kahl Th.* (eds.). Berlin: Frank & Timme, 2013.

<sup>33</sup> *Labour Migrations in the Balkans / Sikimić B., Hristov P., Golubović B.* (eds.). Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe (SLCCEE). Band 18. München-Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012.

<sup>34</sup> *Contextualising changes: Shifting Borders, Migrations and Identities / Hristov P., Kassabova A., Troeva E., Demski D.* (eds.). Sofia: Paradigma, 2015.